

FE'L SO'Z TURKUMI VA UNING GRAMMATIK KATEGORIYALARI

Jizzax davlat pedagogika universiteti
Maktabgacha ta'lim fakulteti
540-21-guruh talabasi
Erdanova Xurshida
erdanovaxurshida@gmail.com

Annotasiya: Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tilidagi fe'llarning grammatik xususiyatlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: fe'l, zamon, suffiks, sifatdosh, grammatik xususiyatlari.

KIRISH

Fe'ldan anglashilgan harakatning bajaruvchi va bajariladigan harakat o'rtasidagi munosabatining ifodala-nishi fe'l nisbati deyiladi. Masalan: *Sobir akasidan kelgan xatni Alisherga o'qitdi* gapida *Sobir* ega, *Alisherga* to'ldiruvchidir. Ushbu gapda asosiy harakat bajaruvchi *Alisher*, ya'ni to'ldiruvchi bo'lib, *Sobir*, ya'ni ega harakat bajarilishida vosita bo'lgan shaxs xolos. Jumladagi ikki bajaruvchi orasidagi harakat bajarish bilan bog'liq ana shunday munosabat fe'lning nisbat shakli orqali ifodalanadi: *o'qi+t+di*. Fe'l nisbati maxsus shakl yasovchi affikslar vositasida ifodalanadi. Bu affikslar fe'lning lug'aviy ma'nosini batamom yangilamay, unga qo'shimcha ma'no bo'yog'i qo'shadi. Qiyoslang: *yuv+(di)-yuv+in+(di) - yuv+il+(di) - yuv+ish+(di) - yuv+dir+(di)*. Ba'zi fe'llarga nisbat qo'shimchalari birdan ortiq qo'shib kelishi ham mumkin: *yoz+dir+il+di*, *beza+n+tir+ish+di*. Bunday holda fe'l nisbati oxirgi nisbat qo'shimchasiga qarab belgilanadi. Fe'l nisbatlarning quyidagicha beshta turi bor:

1. Aniq nisbat. Harakatning ega orqali ifodalangan shaxs yoki narsa tomonidan bajarilganini yoki bajarilmaganini ifodalaydi. To'ldiruvchi esa harakatning obyekti bo'ladi. Aniq nisbat maxsus affiksga ega emas: *o'qidi*, *yozdi*, *kutdi* kabi sof fe'llar ana shu nisbatdadir.

2. O'zlik nisbat. Harakatning bir shaxs yoki narsaning o'zida sodir bo'lishini anglatadi. Bu nisbat quyidagi affikslar orqali hosil bo'ladi: a) fe'l o'zak-negiziga unlikdan keyin **-n**, undoshdan keyin **-in** affiksini qo'shish orqali: *o'ra+n*, *yuv+in*; b) fe'l o'zak-negiziga unlikdan keyin **-l**, undoshdan keyin **-il** affiksini qo'shish orqali hosil bo'ladi: *cho'm+il*, *surka+l*; d) fe'l o'zak-negiziga unlikdan keyin **-sh**,

undoshdan keyin **-ish** affiksini qo'shish orqali hosil bo'ladi: *joyla+sh, ker+ish*. Yetakchi ko'makchi fe'lli birikmalarga o'zlik nisbati qo'shimchasi, asosan, yetakchi fe'lga qo'shib keladi: *suya+n+ib turmoq, yuv+in+ib kelmoq, qo'zg'a+l+ib ketmoq kabi*.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, tilimizdagi *zavq+lan, achchiq+lan, foyda+lan, o'ng'aysiz+lan* kabilar o'zlik nisbatdagi fe'llar hisoblanmaydi. Chunki *zavqlanmoq, achchiqlanmoq* kabi fe'llar tarkibidagi -n nisbat yasovchi emas, balki -la va -n bir butun holda (-lan) affiksidir. Shu bois, *zavqlan, achchiqlan* fe'llari aniq nisbat shakli hisoblanadi. Xuddi shuningdek, ba'zi o'timli va o'timsiz fe'llardan ham o'zlik nisbati yasalmaydi: *bor, yugur, o'qi, hayda, ek, min, sug'or* kabilar, shular jumlasidandir.

3. Orttirma nisbat. Harakatning boshqa bir shaxs yoki narsa ta'sirida, tazyiqida bajarilishi, orttirilishini ifodalovchi fe'l shaklidir. Quyidagicha affikslar orqali hosil qilinadi: 1) - dir (tir): *yozdir, kuldir*; 2) - gaz (-giz, -g'az, -g'iz, -kaz, -kiz, -qaz, -qiz): *ko'rgaz, ketkiz, o'tqaz*; 3) -t: *o'qit, qurit, ishlab*; 4) - iz: *oqiz, tomiz*; 5) - ir: *botir, tomir, oqir*; 6) – ar: *chiqar, qaytar*; 7) - sat: *ko'rsat*.

Ayrim fe'llarning orttirma nisbatni yasashda ko'rsatilgan affikslardan faqat bittasini, boshqa fe'llarda esa bir nechtasini sinonim sifatida qo'llash mumkin: *ko'n+dir - to'la+t-to'l+dir - to'l+g'iz kabi*. Shuningdek, orttirma nisbat boshqa nisbatlardan farqli ravishda fe'lga birdan ortiq affikslar qo'shish bilan yasalishi mumkin: *jo'na+t+tir+di, yoz+dir+tir+di*.

Orttirma nisbat o'timli yoki o'timsiz fe'llardan ham yasaladi: *uxla - uxlat, o'qi-o'qit* kabi. Orttirma nisbat o'timsiz fe'llardan yasalganda, o'timli fe'l yuzaga keladi: *ko'kar- ko'kartir, uch - uchir kabi*.

Ayrim fe'llarda orttirma nisbat yasovchi affiks aniq ko'rinib tursa-da, lekin hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan ularni morfemalarga ajratib bo'lmaydi: *tuzatmoq, surishtirmoq, uzatmoq kabi*. Ayrim fe'llarda orttirma nisbat ko'rsatkichini boshqa nisbat ko'rsatkichi bilan almashtirish mumkin: *uyg'ot-uyg'on, yupat- yupan* kabi. Lekin bu fe'llar ham hozirgi til nuqtai nazaridan morfemalarga bo'linmaydi. Yetakchi va ko'makchi fe'lli birikmalarga orttirma

nisbat qo‘shimchasi, asosan, yetakchi fe’lga qo‘shiladi: *ye+dir+ib qo‘ydi, aylan+tir+ib keldi.*

4. Majhul nisbat. Harakat to‘ldiruvchi anglatgan narsa yoki shaxs tomonidan bajarilib, egaga o‘tadi yoki haqiqiy bajaruvchisi noma’lum bo‘ladi: *O‘qish boshlandi (bajaruvchisi noma’lum), yer haydaldi (harakat bajaruvchisi traktorchilar).* Bu nisbatan -in / -n va -l / in affikslari orqali hosil qilinadi: *tara+l, ulu+n, keltir+il, ol+in kabi.*

Fe’ning majhul va o‘zlik nisbatlariga xos ko‘rsatkichlar o‘zaro grammatik omonim bo‘lib, ba’zan ayni bir affiks ham o‘zlik, ham majhullik nisbatni yasashi mumkin. Bunday holda, fe’ning qaysi nisbatdaligi gap mazmunidan anglashiladi: *Ot qoqildi- mix qoqildi.*

Majhullik va o‘zlik nisbatlari bir xil affiks bilan yasalganda, ularni farqlashda orttirma nisbat affiksini qo‘shib ko‘rish muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Chunki majhullik nisbatdagi fe’l ayni paytda orttirma nisbatda ham qo‘llanishi mumkin, biroq o‘zlik nisbat bunday xususiyatga ega emas: *polga mix qoq+tir+il+di.*

O‘zlik va majhullik nisbat affikslari ayni bir fe’lga qo‘shilib, ham o‘zlik, ham majhullik shaklini hosil qilishi mumkin: *tara+n (o‘zlik) - tara+l(majhullik), yuv+n (o‘zlik) – yuv+il(majhullik) kabi.*

Yetakchi va ko‘makchi felli birikmalarda majhul nisbat ko‘rsatkichi, asosan, ko‘makchi fe’lga qo‘shiladi: *so‘rab ko‘r+il+di, aytib qo‘y+il+di.*

O‘zlik nisbati kabi majhullik nisbat affikslari ham o‘timli fe’lni o‘timsiz fe’lga aylantiradi: *o‘rinni bo‘shatdi- o‘rnidan bo‘shatildi.*

4. Birgalik nisbat shakli -(i)sh affiksi yordamida yasaladi va harakatning birdan ortiq shaxs tomonidan bajarilishini bildiradi: *yozishdi, tozalashdi.* Birgalik nisbatdagi fe’llar mazmunan a) harakatni bajarishda birga ishtirok etish ma’nosi: *tozalashdim, yuvishdim* ; b) o‘zaro, galma-gal bajarilgan harakat ma’nosi: *urishdi, tortishishdi, talashishidi* kabilarni ifodalaydi.

Birgalik nisbat shaklidagi fe’l ko‘plik ifodalovchi **-lar** affiksi bilan sinonim hisoblanadi: *keldilar-kelishdi, o‘qidilar-o‘qishdi.*

Yetakchi va ko‘makchi felli birikmalarda birgalik nisbat ko‘rsatkichi quyidagi tartibda qo‘shiladi: a) yetakchi fe‘lga: *kel+ish+ib qoldi, quv+ish+ib ketdi*; b) ko‘makchi fe‘lga: *quvib ket+ish+di, kelib qol+ish+di*; b) har ikkalasiga qo‘shiladi. Bunda yetakchi fe‘ldagisi birgalik ko‘makchi fe‘ldagisi esa ko‘plik ifodalaydi: *kul+ish+ib qo‘y+ish+di, ayt+ish+ib qol+ish+di*.

MUHOKAMA VA NATIJA

Tildagi har qanday fe‘l bo‘lishli yoki bo‘lishsiz shaklda bo‘ladi. Bo‘lishli shakl harakatning tasdig‘ini, bo‘lishsiz shakl esa uning inkorini ifodalaydi: *keldi-kelmadi*. Fe‘lning bo‘lishli shakli maxsus grammatik ko‘rsatkichga ega bo‘lmaydi. Chunki uning bosh shakli doimo bo‘lishli bo‘ladi. Bo‘lishsizlik esa quyidagi kabi maxsus vositalar yordamida ifodalanadi:

-ma affiksi deyarli barcha fe‘l shakllarida bo‘lishsizlik ifodalash uchun xizmat qiladi: *kelmadi, kemagan, kelmabdi* kabi. Fe‘lning ba‘zi vazifadosh shakllarining bo‘lishsizligini hosil qilishda *-ma* affikisining quyidagi morfologik shakllaridan foydalaniladi:

-maslik affiksi harakat nomining bo‘lishsiz shaklini yasaydi: *aytish-aytmaslik, borish-bormaslik* kabi.

-may\ -mayin affiksi fe‘lning *-b(-ib)* affiksi bilan yasaluvchi ravishdosh shaklining bo‘lishsiz shaklini yasashda ishlatiladi : *bilib-bilmay, ko‘rib-ko‘rmay*.

-mas affiksi fe‘lning *-r//-ar* qo‘shimchasi asosida hosil bo‘ladigan shaklining bo‘lishsiz shaklini hosil qilishda ishlatiladi: *yurar- yurmas, borar-bormas*.

-ma affiksi yetakchi+ko‘makchi fe‘lli birikmalarga quyidagicha qo‘shiladi: 1) yetakchi fe‘lga qo‘shiladi: *bormay tur*; 2) ko‘makchi fe‘lga qo‘shiladi: *bora ko‘rma*; 3) har ikkalasiga qo‘shiladi: *bormay qo‘yma..* Bunday birikuvda yetakchi yoki ko‘makchi fe‘l yoki ularning har ikkalasi birgalikda ifodalaydigan ma‘no o‘zaro farqlanadi: a) *-ma* affiksi yetakchi fe‘lga qo‘shilganda, ana shu fe‘lga xos harakat inkor etiladi. Biroq ko‘makchi felda bo‘lishlilik ma‘nosi saqlanadi: *yurmay qoldi, kelmay qo‘ydi* kabi; b) bo‘lishsizlik shakli ko‘makchi fe‘lga qo‘shilsa, bu fe‘l bildirgan ma‘nodagi harakatning inkori ifodalanadi: *kelib*

qolmadi, aytib qo‘ymadi; d) bo‘lishlilik shakli yetakchi va ko‘makchi fe’lga qo‘shilganda esa qat’iy bo‘lishlilik ifodalanadi: *aytmay qo‘ymadi, kelmay qo‘ymadi.*

-emas to‘liqsiz fe’li faqatgina **-gan** qo‘shimchali sifat-dosh va **-moqchi** affiksli maqsad maylidagi fe’llarning bo‘lishsiz shaklini yasash uchun qo‘llanadi: *ketgan emas, ketmoqchi emas* kabi. Shuningdek, emas yordamida qiyoslanayotgan ikki harakat-hodisadan sifat-dosh, ravish-dosh yoki harakat nomi hamda narsa, belgi, miqdor kabilarning inkorini ifodalashda ham foydalaniladi: *o‘qib emas, yozib kelish kerak; qarashi emas, kulishi chiroyli; behi emas, olma; katta emas, kichik; o‘nta emas, to‘qqizta.*

yo‘q so‘zi faqatgina **-gan// -yotgan** qo‘shimchali sifat-doshning bo‘lishsiz shaklini yasash uchun qo‘llaniladi: *‘yozgani yo‘q., borayotgani yo‘q.* Bu fe’llarning *yuq* so‘zi yordamida yasaluvchi inkor shaklida shaxs-son ko‘rsatkichlari fe’lning o‘ziga qo‘shiladi: *yozganim yo‘q, borganing yo‘q, kabi.*

na yordamchisi vositasida harakatning inkori alohida ta’kid bilan ifodalanadi. Bunda fe’llar bo‘lishli yoki bo‘lishsiz shaklda qo‘llanishi mumkin. Fe’lning o‘zi bo‘lishsiz shaklda qo‘llanganda, *na* yordamchisi bog‘lovchi vazifasini bajaradi va ma’noni kuchaytirish-ga xizmat qiladi: *Na o‘qidi, na yozdi.*

XULOSA

Kelasi zamon harakatning nutq so‘zlanib turgan paytdan so‘ng bajarilish yoki bajarilmasligini ifodalaydi. Bu zamonning ikki turi mavjud: 1) kelasi zamon maqsad fe’li, 2) kelasi zamon gumon fe’li.

1. Kelasi zamon maqsad fe’li bajarilishi maqsad qilib qo‘yilgan harakatni ifoda etadi va fe’lning o‘zak negiziga **-moqchi, --digan -ajak** affiksini qo‘shib tushlash orqali hosil bo‘ladi: *ishla+moqchi+man, ishla +moqchi+san; ishla+yajak.*

2. Kelasi zamon gumon fe’li harakatning bajarilishi mo‘ljali, taxminini ifodalaydi va **-r,-ar** affiksini fe’lga qo‘shib tushlash orqali yasaladi: *ol+ar+man, ol+ar+san, ol+ar, ol+ar+miz* kabi.

Fe'l zamonlari sinonimiyasi. Boshqa fe'l shakllarida bo'lganidek, zamon shakllari o'rtasida ham grammatik ma'nodoshlik munosabati mavjud:

1. O'tgan zamon fe'lini hosil qiluvchi *-di* affiksi, hozirgi zamon o'rnida qo'llanadi: *Hozir qorong'uda qayoqqa bordigu, nimayam qildik// qayoqqa boramizu, nimayam qilamiz.*

2.O'tgan zamon fe'lini hosil qiluvchi *-gan* affiksi hozirgi zamon ma'nosida ishlatiladi: *Birov kitob o'qigan, kimdir shaxmat atrofida.*

3.Hozirgi zamon shakli kelasi zamon ma'nosida qo'llaniladi. Bunday hol, asosan, *ket bor, yubor, boshla* kabi fe'llar doirasida uchraydi: *Ertaga Buxroga ketayapmiz.*

4.Kelasi zamon fe'li o'tgan zamon ma'nosida qo'llanadi: *Rais majlisni ochiq deb e'lon qiladi, hamma o'rnidan turadi, O'zbekiston gimni yangraydi.*

5. Kelasi zamon fe'li hozirgi zamon ma'nosini ifodalaydi: *Ha, bu yer-da hayot qaynaydi... Talabalar baxtiyor yoshlik gashtini surmoqdalar.*

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. M.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов *Узбек тили. Т., «Укитувчи» 1978.*
2. Ш. Шоабдурахмонов, М.Аскарлова, А.Хожиев, И.Расулов, , Х.Дониёров *Хозирги ызбек адабий тили. Т., «Укитувчи» 1980.*
3. М.Ирскулов *Тилшуносликка кириш. Т., «Укитувчи» 1992.*
4. А.Баскаков, А. Содиков, А.Абдуазизов *Умумий тилшунослик. Т., «Укитувчи» 1981.*
5. Х.Неъматов, О.Бозоров *Тил ва нутк. Т., «Укитувчи» 1993.*
6. У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Рахматуллаев *Хозирги ызбек адабий тили.. 1-кисм. Т., «Укитувчи» 1979.*
7. *N. Turniyozov A.Rahimov O'zbek tili (ma'ruzalar matni)*
8. www.ziyonet.uz
9. www.nur.uz